

MELIHA TEPARIĆ
Internacionalni Univerzitet u Sarajevu

MUHAMED FADIL-PAŠA ŠERIFOVIĆ KAO KALIGRAF - *HATTAT*

Sažetak

U ovome radu bit će predstavljen kaligrafski rad Muhameda Fadil-paše Šerifovića. Osim što je bio poznat kao političar, kadija, pjesnik i šejh, malo je znano o njegovoj kaligrafskoj aktivnosti, kao i tome da je bio vrstan kaligraf – *hattat*. U radu će biti predstavljena njegova kaligrafska diploma – *idžazetnama*, pet tariha koje je sastavio, od kojih se danas tri čuvaju u Gazi Husrev-begovoj biblioteci i dio su muzejske postavke. Ovi natpisi vjerovatno su izrađeni, odnosno isklesani prema Šerifovićevim kaligrafskim nacrtima, a njihovo autorstvo bit će ustvrđeno na osnovu analize njegovih dosad pronađenih *levhi*, koje su također bile nepoznate javnosti.

Ključne riječi: Muhamed Fadil-paša Šerifović, kaligrafija, idžazetnama, tarih, levha, ta'lik stil

Uvod

Muhamed Fadil-paša Šerifović, povijesna ličnost Bosne 19. stoljeća, poznat je najprije kao političar, pjesnik, epigrafičar, kadija, mutesellim i šejh. Kako se vidi, Fadil-paša je bio svestrana ličnost, a pored navednog bio je i vrhunski kaligraf, o čemu se malo pisalo. Kaligrafska djelatnost ovog, kao i većine drugi bošnjačkih kaligrafa, nažalost živi u sjeni naše povijesti, te joj je stoga nužno posvetiti dužnu pažnju, s obzirom da je ova umjetnost u Bosni i Hercegovini nepravedno zanemarena, a bila je jednako značajna kao i književna djelatnost, arhitektura i druge grane umjetnosti.

Fadil-pašu Šerifovića najčešće su spominjali orijentalisti kao mevlevijskog pjesnika. Najprije ga spominje Sejfudin Fehmija Kemura u radu *Javne muslimanske građevine u Sarajevu* gdje pored ostalog donosi ilustracije tariha koje je sastavio.¹ Dalje, Mehmed Mujezinović u svom djelu *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*,² donosi nekoliko Šerifovićevih spjevanih tariha, uglavnom pozivajući se na Kemuru.

1 Sejfudin Fehmija Kemura, "Javne muslimanske građevine u Sarajevu", u: *Glasnik zemaljskog muzeja*, sv. 4, (1908.), 475-512.

2 Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine I*, (Sarajevo, Sarajevo Publishing), 1999.

Najviše pažnje njegovom pjesničkom radu posvetio je Fehim Nametak, koji najprije objavljuje rad *Fadil-paša Šerifović – sarajevski pjesnik XIX stoljeća*,³ a zatim i doktorsku disertaciju *Fadila-Paša Šerifović – pjesnik i epigrafičar Bosne*.⁴ Tako, Nametak u opširnoj biografiji iznosi nekoliko šturih, ali važnih podataka vezanih za Šerifovićevu kaligrafsku djelatnost, a to je kaligrafska diploma - *idžazetnama* koja se čuva u Historijskom arhivu Sarajeva,⁵ kao i dvije kaligrafske *levhe* u Konji.⁶

Od Nametka također saznajemo da je kod Fadil-pašinih potomaka „vidio levhe koje je kaligrafski izradio sam Fadil-paša...”⁷ no o ovim levhama nema drugih podataka, kao ni o levhama koje se spominju da ih je izrađivao za sarajevske džamije.⁸

Nametak u drugom svom radu *Rukopisi Divana Fadil-paše Šerifovića*,⁹ obrađuje jedan od dva prijepisa njegovog *Divana* koji je kaligrafski ispisao Ševkija Imamović.¹⁰ Jedan primjerak ovog kodeksa čuvao se u Orijentalnom

3 Fehim Nametak, „Fadil-paša Šerifović – sarajevski pjesnik XIX stoljeća“, u: *Radio Sarajevo, treći program*, br. 24, VIII, (1979.), 525-537.

4 Fehim Nametak, *Fadil-paša Šerifović pjesnik i epigrafičar Bosne*, Sarajevo, Orijentalni institut, 1980.

5 Nametak, *Fadil-paša*, 21.; *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa Historijskog arhiva Sarajevo*. I. Ur. Jahić, Mustafa. London – Al-Furqan; Sarajevo – Historijski arhiv Sarajevo. 2010., 34.

6 Tragom ovog šturog podatka, ove levhe sam pronašla u Mevlaninom muzeju u Konji, signirane su pod brojevima 294 i 309, a postoji i vjerovatnoća za još jedan rukopis koji se nalazi u muzeju da je Šerifovićevo djelo.

7 Nametak, *Fadil-paša*, 43.

8 Nametak, *Fadil-paša*, 8.

9 Fehim Nametak, „Rukopisi divana Fadil-paše Šerifovića“, u: *Anali*, VII-VIII, (Sarajevo, 1982.), 35-39.

10 *Muhamed Ševki Turali Imamović Sara'i – Sarajlija* (r.oko 1820 – 1883.), sin hadži Mustafe iz mahale Armagandži Sinana. Vjerovatno završio neku od sarajevskih medresa, a završio je kaligrafsku školu Misirli medrese kod Vefaije u Sarajevu. Bio je knjigovezac i kaligraf; Možda je u nekoj od medresa predavao kaligrafiju, a pouzdano znamo da je vodio privatnu kaligrafsku školu, tako je bio učitelj u kaligrafiji Muhamedu Hamdiji Potogiji i Fadil-paši Šerifoviću. Imamović je djela prepisivao s arapskog i turskog jezika, iz raznih oblasti nauke i književnosti. Poznato je da je prepisao zbirke pjesama (divane) Ibrahima Hakija i Fadil-paše Šerifovića. Srećom sačuvan je njihov opis i snimak jedne stranice Fadil-pašina Divana. Kreševljaković piše da su se sačuvale i dvije Imamovićeve međzmu'e u kojima bi se moglo pronaći još podataka o njegovom životu. Jednu od njih pronašli smo u GHB R-3254. U pitanju je kodeks od dva djela koji je Imamović prepisao, lijepim nesta'lik pismom, na 150 stranica srednjeg formata. Na marginama ima bilježaka i komentara pisanih rukom prepisivača, što ukazuje na njegovu učenost. Riječ je o prijevodu As-Sufijeve rasprave iz tesavvufa s perzijskog na turski jezik, koju je sačinio najveći bošnjački islamski filozof i najbolji komentator Ibn 'Arebijevog djela Fusus al-hikem, Abdullah Abdi al-Bosnevi. Drugi, kraći, Imamovićev rukopis predstavlja komentar jednog stiha iz Mesneviye Rumija, čiji autor je također Abdullah Bosnevi. Ima-

institutu u Sarajevu koji je izgorio sa ostalim rukopisima u toku Agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine.¹¹ Drugi kodeks Šerifović je poklonio mevlevijskoj tekiji na Galati u Istanbulu.¹²

Fejzullah Hadžibajrić načinio je kraći prikaz Nametkove doktorske teze sa istoimenim tekstom *Fadil-paša Šerifović, pjesnik i epigrafičar Bosne*¹³ od kojeg samo prenosi informaciju o kaligrafskoj diplomi bez drugih detalja vezanih za njegova kaligrafska ostvarenja. Šerifovićev književni rad obradio je također Sead Dizdarević u knjizi *Mevlana u Bosni*.¹⁴

Ime Fadil-paše Šerifovića u vidu potpisa pronalazimo u jednom kodeksu koji nam je poznat na osnovu fotokopije koju danas posjeduje Hazim Numanagić. Od Numanagića saznajemo da je originalan kodeks nekoć bio u tekiji na Oglavku, te da se ovaj kodeks očuvao, ali mu se ne zna za trag. Iz te fotokopije vidi se da je Fadil-paša bio vlasnik kodeksa, a samo djelo predstavlja traktat o pravilima kaligrafskog ispisivanja¹⁵ autora Osmana, sina Džaferova

mović se ovdje potpisao kao garib Muhammed Ševki, a i Mehmed Handžić je na lijevoj margini završetka rukopisa ostavio zapis da je ovo djelo prepisao (ubogi) Muhammed Ševki, mudžellit u gradu Sarajevu, umro poslije 1883. U GHB čuva se još jedan Ševkijev rukopis koji predstavlja djelo iz botanike na tur. j. Ravnaqi bostan R-5878. iz 1868. na 78 str. srednjeg formata, nesih pismom. U Orijentalnom institutu čuvao se i drug Imamovićev rukopis Divan, autora Ibrahima Hakkija, na tur. jeziku. Ovo je djelo Imamović prepisao 1871. godine, a potpisao ovako: Muhamed Ševki Turabi Saraji. I kada je riječ o ovom kaligrafu Jasminko Mulaomerović u svom Leksikonu umjetnika smatra da se radi o trojici različitih kaligrafa. (Muhamed Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima I*. Sarajevo. Svjetlost. 1988. 236; Ždralović *Prepisivači II*, 318; Đoko Mazalić, *Leksikon umjetnika Bosne i Hercegovine*, (Sarajevo, Svjetlost), 1960. 141; Teufik Muftić, „Arapsko pismo“ (Sarajevo, Orijentalni institut), 1982., 145; Ahmed Mehmedović, „Pet naših kaligrafa“, u: *Glasnik Rijaseta islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, 1-2, LXVIII, 2006., 149-162; Smail Balić, *Kultura Bošnjaka*, Zagreb, 1994, 174.)

11 Enver Kadić bilježi da je Ševki, ”skupio munadžate, na’rove, kaside, ruba’ije, tarihe, mufrede, kit’e Fadil-paše Šerifovića i pismom *ta’lik* na 316 stranica prepisao Divan, na taj način da je na svakoj stranici ispisivao po 19 redova.» Ovaj rukopis ispisan je izuzetno lijepim *ta’lik* pismom na 322 stranice srednjeg formata, pretežno crnom tintom, a samo su naslovi i pjesnički mahlas autora Divana pisani crvenom tintom. Na kraju rukopisa, od 317 do 322 stranice nalaze se podaci o Fadil-pašinom pristupu mevlevijama, a također i podaci o prijepisu rukopisa.” Fehim Nametak, „Rukopisi Divana Fadil-paše Šerifovića“, u: *Anali GHB*, VII-VIII, 1982., 35-40.

12 Nametak, *Fadil-paša*, 17.

13 Fejzullah Hadžibajrić, „Fadil-paša Šerifović, pjesnik i epigrafičar Bosne“, u: *Glasnik VIS-a*, 1, XLIV, (1981.), 323-329.

14 Sead Dizdarević, *Mevlana u Bosni*, Bosanska duhovnost, (Mostar, 2012.)

15 Više informacija o ovom rukopisu vidi: Meliha Teparić, „Muhammed Behaudin Sikirić i njegova kaligrafska idžazetnama“, u: *Anali*, XXXV, (2014.), 188-189.

iz 1265./1848. godine.¹⁶ Fadil-pašin potpis sa godinom nalazio se na margini stranice na kojoj se nalazi i potpis samog autora, odnosno prepisivača. Oba datuma su iz iste godine, tako da se može pretpostaviti da je Šerifović bio naručilac ovog djela ili da ga je pak dobio na dar.

Kratak biografija Muhameda Fadil-paše Šerifovića

Muhamed Fadil-paša Šerifović rođen je u Sarajevu 1802. godine, a o njegovom obrazovanju u rodnom gradu malo je poznato. Nametak kaže: "godine 1821/22. dobio je diplomu kao umjetnik kaligrafije (*sana 'at al-kitabat*), a dvije godine kasnije i jedrensku profesuru."¹⁷ O ovoj diplomi Hadžibajrić piše da: „ipak spomenuta diploma o kaligrafiji izdata mu je u Sarajevu, pa se može sa velikom sigurnošću pretpostaviti da je sve do toga vremena boravio u Sarajevu i pohađao neku od sarajevskih medresa, najvjerovatnije Gazi Husrevbegovu.”¹⁸ U međuvremenu je izvjesno vrijeme mogao boraviti u Sofiji, Bijeljini i Gacku, gdje mu je otac služio kao kadija.¹⁹ Fadil-paša je bio glavni imam i propovjednik Careve džamije u Sarajevu (*nakibu-l-ešrafom*) "što je za mladog Šerifovića značilo stjecanje velikog ugleda."²⁰ Nametak navodi za Šerifovića „bio je istaknuti kaligraf”²¹, na osnovu čega se može zaključiti da je u svoje vrijeme bio vrlo aktivan i poznat po ovoj umjetničkoj djelatnosti. Zna se da je boravio u Istanbulu u nekoliko navrata, a 1846/47. godine stupio u mevlevijski derviški red u mevlevihani na Galati. Zanimljiv je podatak da je Fadil-paša u Istanbulu imao svog mecenu, velikog vezira Mehmeda Emina Ali-pašu (1815-1871.).²² Umro je u Istanbulu, 1882. godine., gdje se trajno odselio zbog austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine.

Kaligrafska diploma – *idžazetnama*

Fadil-paša Šerifović je sa dvadest godina primio kaligrafsku diplomu – *idžazetnamu* – od Ismaila Zihnija²³ 1237./1821-22. godine (slika 1). Ova kali-

16 Nije poznato da li se ovdje radi o bosanskom ili turskom kaligrafu. U podacima o bosanskim kaligrafima nalazimo nekoliko istoimenih kaligrafa, ali po dataciji ne odgovaraju sa gore pomenutim. (Balić, *Kultura Bošnjaka*, 175)

17 Nametak, *Fadil-paša*, 8.

18 Hadžibajrić, „Fadil-paša Šerifović“, 324.

19 Nametak, *Fadil-paša*, 26.

20 Nametak, *Fadil-paša*, 26.

21 Fehim Nametak, *Fadil-paša*, 8.

22 Hadžibajrić, „Fadil-paša Šerifović“, 326.

23 **Ismail Zihni**, iz Sarajeva, sin Muhamedov, bio je učenik kaligrafa Hasana Vefaija. Pisao je najčešće nesih stilom. Držao je školu kaligrafije, kod njega je učio kaligrafiju *Sulejman Uskopjevi* ili *Sulejman Hadžibulić*, *Mustafi Nailiji*, kojemu je izdao kaligrafsku *idžazet-*

grafska diploma, u formi kodeksa, čuva se u orijentalnoj zbirici Historijskog arhiva Sarajevo, a zavedena je pod signaturom R-275/1.²⁴

Sadržaj idžazetname počinje s Bismillom i veličanjem Allaha dž.š. Potom tekst nastavlja o plemenitoj vještini kaligrafskog pisanja, te potvrdom da je učenik, kamil, *Muhammad Fāḍullah*, poznat kao *Šerif-zade*, naučio ovo „skromno“ znanje od *Ismaila Zihnija* i da može prenositi na druge,²⁵ kao i molitvom za svog učenika. Dalje u kodeksu donesena je *silsila* – lanac učitelja koja seže preko glasovitog kaligrafa Šejh Hamidullaha sve do poslanika Muhammeda (s.a.v.s.).²⁶ Na kraju teksta idžazetname nalazi se i potpis Šerifovićevo učitelja *Ismaila Zihnija*.

Šerifovićeve kaligrafske diplome ispisan je začuđujuće veoma solidnim *nesih* stilom, na arapskom jeziku. Duktus odaje karakter bržeg pisanja bez preciznosti, premda je i dalje u okviru kaligrafskih pravila ovog stila. Pero kojim je pisano, reklo bi se da je bilo tupo, te nije ostavilo oštar i britak trag ispisa, čak su vidljive pojedine ispravke grješki. Sam tekst u kodeksu je pozicioniran tipično za islamske kodekse, sa stupcima teksta koji su smješteni bliže prema sredini dvolisnice, uokvireni zlatnom linijom *pervaza*. Uglovi *pervaza* su izvedeni sa manjkom pažnje, a početni dio teksta – Bismilla i zahvala Allahu (dž.š.) – ukrašen je sa *unvanom*, koji je iluminiran prilično nemarno. Dekorativne tačke za odvajanje rečenica su, također, izvedene proizvoljno u zlatu koje je djelimično oksidiralo i uzrokovalo tamnjenje, te oslikavanje na drugim stranicama. Margine stranica su parazne i bez dodatnih dekoracija.

namu 1214/1799. Prijepis ove idžazetname je napravio Muhammad b. al-Haggi Husayn Tatar-oglu, koja se danas čuva u GHB, kodeks sa signaturom R-1189, na listovima listovi 89a-91a. U GHB nalazi se kodeks *En'ama* iz 1185/1771 sa Zihnijevim potpisom, zatim kodeks koji je izgorio u Orijentalnom institutu u Sarajevu (1992.) al-Hanefijeva djela *Zubde al-haka'ik*, iz 1215/1800.; prepisao je i 1800. godine, kratki komentar Bergivijine rasprave pod nazivom *Zubde al-haka'ik*, na kojem se potpisao kao *Ismail Zihni Konjici Mehmed efendi-zade Saraji*. (Muhamed Hadžijahić&Mehmed Mujezinović, *Uloga džamije Mehmed-bega Stočanina u formiranju Gornjeg Vakufa*, Gornji Vakuf, 1971., 31-32; Ždralović, *Prepisivači* I, 292; Ždralović, *Prepisivači* II 243; Balić, *Leksikon Bošnjaka*, 137; Ćazim Hadžimejlić, *Umjetnost islamske kaligrafije*, Sarajevo, Sedam, 2009., 103.)

24 *Katalog HAS-a*, 34.

25 MS R-275, slobodan prijevod Atifa Mušinovića, višeg arhiviste i orijentaliste Historijskog Arhiva Sarajevo.

26 *Ustadi (od mog profesora) onog koji je meni dao dozvolu, koji je potvrdio, alim, zvani kao Vafā'ī – Sejjid Ahmed efendi, poznat kao Šukri – Sejjid Muhamed Nurije – Husein el Džezair – Derviš Ali – Halid el-Aziza – Hasana Musudarija – Pir Muhameda ef. – Derviš Muhameda – od oca Mustafe dede – od oca svoga Ustenbiti-od oca, nadahnut, velikoga učitelja Hamidullaha, šejha Amasije... – Ishak (?) bin Hamad koji je preuzeo pismo od Mehmed (?) šejha koji je preobrazio iz kufskog pisma Hasana el-Basrija koji je uzeo od Hz. Alija koji je od Muhammeda, a.s. (MS R-275, slobodan prijevod A. Mušinović)*

Iz samog teksta diplome ne saznajemo za koje sve vrste pisma Šerifović dobio diplomu, kao ni na osnovu kojeg djela. S obzirom da su diplome u obliku kodeksa izdavale uglavnom u školama, tako je i Fadil-paša Šerifović vjerovatno pohađao školu kaligrafije koju je vodio Zihni, te je ova diploma mogla biti izdata upravo u toj školi.

Kaligrafija tariha u kamenu

Kako je poznato Fadil-paša Šerifović je sastavljao tarihe, a vjeruje se da je i autor kaligrafije, odnosno pretpostavljamo da je sam izradio kaligrafske nacрте za tarihe, s obzirom da upravo ti natpisi odišu visokom kaligrafskom kvalitetom i estetikom, što će u radu biti analizirano.

Najstariji dosad poznati kaligrafski rad (slika 2) koji bi se mogao pripisati Šerifoviću je tarih iz 1242/1827. godine, kojeg je sastavio povodom smrti svoga oca Sejida Mustafe Nuruddin-efendije Šerifovića, kamenovanog na Jekovcu, jer se nije usprotivio ukidanju janičara i uvođenju redovne vojske (*nizam*). Tarih je impresivne veličine, kaligrafija je rađena u tehnici reljefa u kamenu. Tekst koji je na turskom jeziku izveden je kaligrafskim *ta'lik* stilom, raspoređen na dvije velike ploče dimezija 80x73 cm, u 24 pravougaona polja. Ova polja s tekstom su odvojena jednostavnim linijama. Natpis je bio obojen crnom bojom, koja je na pojedinim dijelovima spala, dok su slova bila prekrivena zlatnom bojom, što je vidljivo tek na dva-tri mjesta.

S obzirom na veličinu tariha i količinu teksta smještenog u 24 polja, što je veoma zahtjevan zadatak, Šerifović kad komponira tekst ne ide nauštrb prostornosti. Tako je tekst smješten u poljima skoro do granice ispunjenosti, ali ne izbijajući i ne istiskujući prostor, u čemu se očituje virtuoznost. Ta vještina komponovanja teksta u male module – polja očituje se tako što počeci uvezanih slova penju se iznad prethodnih, ne umanjujući potrebnu prostornost, dok tekst i dalje zadržava kontinuitet vodoravnog toka, jednako u svakom polju. Kaligrafska slova pokazuju visok nivo skladnosti i proporcionalnosti koju *ta'lik* stil potrebuje. Tarih nema potpisa samo godinu nastanka. Ploča se danas nalazi u Muzejskoj zbirci Gazi Husrev-begove biblioteke.

Po dataciji drugi natpis (slika 3) za kojeg Kemura tvrdi da ga je sastavio Šerifović, je tarih o obnovi Careve džamije (1264./1847.) na kojoj se i danas nalazi. Mujezinović u prijevodu ovog tariha navodi autora izvjesnog Muhameda Rifata, a što se može donekle iščitati iz samog natpisa. Tako da postoji dvojba da li je možda Šerifović autor kaligrafije tariha, s obzirom da mu je bila povjerena obnova džamije?

Tekst tariha smješten je u 14 polja, u dva stupca po 8 redova. Na tarihu se mogu uočiti izvjesne srodnosti s pethodnim, koje se očituju po upotrebi *ta'lik* stila, kao i upotrebi crne boje na podlozi i zlatnim slovima, dok je obrub polja

s tekstem u formi jednostavne kartuše. Ipak postoje i izvjesne razlike, koje se očituju u nešto užim poljima s tekstem, što stvara dojam nedovoljne prostornosti po visini, koju ipak nalazimo kod Šerifovićevog prethodnog tariha, a naročito kod drugih koji će dalje biti obrađeni u radu. Na ovom djelu longitudinalnost polja još više je naglašena samim komponiranjem slova koja se ovaj put ne penju svojim počecima iznad prethodnih, već skoro da se nižu jedna za drugim u vodoravnom smjeru. Potom, naglašena su veoma česta izduženja slova – *kešide*, ali bez nekog uspostavljenog obrasca koji bi dosljedno bio slijeđen. Sama izvedba kaligrafije u kamenu što se tiče pravila *ta'lik* stila, je na zadovoljavajućem nivou. Mujezinović donosi fotografiju ovog tariha sa koje je vidljivo da se nekoć iznad nalazila ovalna ploča s tugrom sultana Abdulmedžida. Danas, se ova tugra više nenalazi na portalu džamije i nepoznat joj je trag, a reprodukcija s koje nam je znana lošeg je kvaliteta da bi mogla poslužiti za analizu djela (slika 4).

Po dataciji treći tarih kojeg ovdje iznosimo, a sastavio ga je Šerifović povodom obnove Ajni-begovog mekteba iz 1267./1850. godine (slika 5), koji je obnovila njegova majka Ćamila-hanum.²⁷ Tekst tariha dosta je kraći u odnosu na prethodne, komponiran je u četiri pravougaona polja, na dvije odvojene ploče. Obje kamene ploče su identične veličine, 56x30 cm, natpis je na turskom jeziku isklesan u tehnici reljefa, u četiri polja, kaligrafskim *ta'lik* stilom. Kaligrafska izvedba odaje veoma preciznu i skladnu proporcionalnost slova. I na ovom tarihu kao i na prvom vidljivi su tragovi zlatne boje slova i bordure teksta u formi kartuša sa crnom podlogom. Sama polja sa tekstem djeluju nešto prozračnija nego što je to slučaj kod prethodnih tariha. Kamen je voma lijepo obrađen kao i prvi Šerifovićev tarih. Ploča se nalazi u Muzejskoj zbirci Gaz Husrev-begove biblioteke. Sa crteža koji donosi Kemura (slika 6), a potom i Mujezinović, iznad ovog tariha nalazila se elipsasta ploča, na kojoj je vjerovatno bila izvedena još jedna kaligrafska kompozicija.

Četvrti tarih, veoma sličan potonjem kojeg je opet sastavio Šerifović (slika 7), pripadao je Fadil-pašinoj medresi, odnosno Carevoj medresi iz 1274./1857. godine koju je obnovio.²⁸ Natpis je izveden gotovo identično kao i potonji, nekoć se nalazio iznad ulaza u dvorište medrese, a danas se čuva u Muzejskoj zbirci Gazi Husrev-begove biblioteke. Tarih se sastoji od dvije ploče s tekstem, po dva polja, dakle četiri pravougaona polja, u formi jednostavnih kartuša. Kaligrafski tekst odaje karakter besprijeorne izvedbe preciznog *ta'lik* stila, baš kao i potonji. Isti obrazac komponiranja slova nalazimo i ovdje, s izbalansiranim odnosom teksta i praznog prostora unutar polja.

Kemura donosi crtež (slika 7) ovog ulaza u medresu odakle se vidi da je tarih imao iznad ovalnu ploču s kaligrafijom, koju Kemura, također, prenosi u

27 Mujezinović, *Epigrafika*, I, 46.

28 Mujezinović, *Epigrafika* I, 45-48.

faksimilu (slika 8). Što se tiče tekstualnog sadržaja ove ploče, on predstavlja imena *Ehli-bejta*. Ova kaligrafska kamena ploča pronađena je u tekiji Potok gdje se i danas čuva (slika 10), a koja je vjerovatno pripadala Fadil-pašinoj medresi. Kompozicija je izvedena u ogledalu (*muṭannā*), krupni ispis s imenima *Ehli-bejta* podstavljen je centralno u elipsi. Ispod kompozicije s lijeve i desne strane, smješten je tekst nešto manjih slova, a u samom dnu kompozicije potpis *Eser-i Hâme Fâḍil Šerif-zade* i godina izvedbe, 1274./1857-58. Rub ploče oko teksta izveden je uduplanom valovitom bordurom.

Zabilježeno je postojanje još dva Fadil-pašina tariha, koja se do danas vjerovatno nisu očuvala, a za koje, također, možemo pretpostaviti da su mogla biti njegova autorska kaligrafska ostvarenja.

Faksimil natpisa iz 1270./1853. godine koje donosi Kemura,²⁹ predstavlja tarih za satnicu Careve džamije, koju je obnovio Fadil-paša (slika 11). Ovaj tarih, također, je bio izrađen po istoj shemi kao prethodno spomenuti natpisi, a to je: *tal'ik* kaligrafski stil, raspored teksta u četiri polja u formi jednostavnih kartuša. Vjerovatno je i natpis bio iz dvije ploče, što je vidljivo sa crteža. Shema polja s tekstom i komponiranje slova pokazuju identičnost s prethodna dva tariha. Sa crteža koji donosi Kemura vidi se da ovaj natpis nije imao ovalnu ploču s kaligrafijom kao prethodni.

Drugi natpis (slika 12) kojeg opet donosi u faksimilu prvo Kemura, a potom i Mujezinović predstavlja tarih o obnovi Hadži Husejinova mesdžida u Sarajevu za koji se ne zna gdje se nalazio.³⁰ Prema faksimilu ovaj natpis je bio izveden u 5 ovalnih polja, od kojeg je početak bio u *dželi sulus* stilu, a ostatak teksta u četiri polja s *ta'lik* stilom. Ovaj tarih je do sad jedini rad u kamenu gdje Šerifović kombinira *dželi sulus* stil s *ta'lik* stilom. Faksimil ovog djela, kao i ostali koje donosi Kemura i Mujezinović ne predstavljaju kaligrafski vjerne reprodukcije, što je uočljivo na osnovu usporedbe originalnih očuvanih natpisa u kamenu s njihovim faksimilima. Stoga je teško i nezahvalno govoriti na osnovu ovih reprodukcija o kaligrafskoj vrijednosti neočuvanih natpisa.

Kaligrafske levhe

Dosad smo pronašli četiri Šerifovićeve levhe, dvije koje spominje Name-tak da se nalaze u Konji, a dio su kolekcije kaligrafskih djela Mevlaninog muzeja i dvije levhe koje se nalaze u uredu mutevellije Gazi Husrev-begove džamije.

Levha sa signaturom 309 (slika 13) je bez potpisa samo s datumom iz 1274./1857-58. godine. Sadržaj ove *levhe* predstavlja Šerifovićeve stihove o

29 Kemura, „Javne muslimanske građevine“, 480-484.

30 Mujezinović, Epigrafika I, 480. Kemura, „Javne muslimanske građevine u Sarajevu“, u: *Glasnik zemaljskog muzeja*, sv. 2, 1910., 305

pripadnosti mevlevijskom tarikatu.³¹ Djelo je rađeno na kartonu, koji je svijetlo krem boje. Tekst u *ta'lik* stilu komponiran je u četiri horizontalna polja jedan ispod drugog. Ispis je omeđen linijama – *pervaza* – oko kojih se nižu tipično barokni biljni motivi sa viticom. Kaligrafski ispis je izveden sa veoma zadivljujućom preciznošću i skladnom proporcionalnošću slova *ta'lik* stila. U inventarnim knjigama Mevlaninog muzeja u Konji ova levha je zavedena pod imenom autora *Fadil-paša Bosnevi*.³²

Druga *levha* sa signaturom 294 (slika 14) rađena je na kartonu koji je obojan tamno zelenom bojom, sa vidljivim tragovima četke u horizontalnim smjerovima. Tekst je izveden *ta'lik* stilom zlatnom bojom, a predstavlja Šerifovićev epitaf izrečen o smrti Sejjida Mevlane Muhameda.³³ Kao i na prethodnom djelu tekst je kaligrafski ispisan skladno i harmonično, sa veoma precizno izvedenim slovima. U dnu posljednjeg retka teksta stoji potpis *Hayreddin bin Fadil-paša*, 1275./1858-59. godine. Levha je jednostavne dekoracije, samo sa *pervazom* omeđenim poljima teksta.³⁴

Još dvije kaligrafske levhe (slika 15 i 16) koje su nastale sedam godina kasnije pokazuju iste kaligrafske vrijednosti kao već spomenute. Kompozicije su ovog puta kompleksnije u odnosu na pravolinijski ispisane tarihe.

Prva levha koja je ispisana *dželi sulus* stilom potpisana je sa *Rasamahu Muḥammad Fāḍil, Būsnaḡwī, Mawlawī* – nacrtao je Muhammed Fadil, Bosnevi, Mevlevi. Levha je kaligrafski tekst Bismille, datiran iz 1281./1864-5 (slika 15). Kaligrafija je izvedena bakrenozlatnom bojom na crnom, sjajnom papiru, a kompozicija u ogledalu – *muṭannā*. Tekst Bismille počinje od dna, penje se uvis i sužava se tako da formira piramidalnu kompoziciju. Kaligrafski tekst je uokviren linijama *pervaza* koji se u čoškovima pretvara u biljni stiliziranu

31 *Ben tarik-i Mevlevi'de bulmuş feyz-i ezel/Ma-sivayi celeb içün alemde olmam mübtezel/Beyne'l-ihvan ism-i Fadil yad olunsun sîdkıyla/Bu der-i valaya bende olmagı etmiş emel* – Ja sam našao istinsku vrijednost u mevlevijskom tarikatu/Neću da postanem u svijetu roba jeftina radi ništavnih, izvan Bića Njegova/Neka se ime Fadil s poštovanjem među ihvanima (dervišima) spominje/jer nadao se da će sužnjem na ovoj visokoj kapiji postati. Zahvaljujem se na prijevodu, prepjevu i transkripciji s osmanskog dr. Amini Šiljak-Jesenković iz Orijentalnog instituta u Sarajevu.

32 Meliha Teparić, Analiza islamskih kaligrafskih panela (*levhi*) od 18. do sredine 20. stoljeća bošnjačkih kaligrafa (*hattata*), doktorska teza odbranjena na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2016., 173-174.

33 *Er ki zib Mevlana Muhammed mümidim efendim/gidüp ukbaya oldı sakinan-ı cennet-i mülhak/Mühibb-i Mevlevi Fazıl duagune didi tarih/Seidi bizim cennetde kıla yerine mümidi Hakk* – Bogougodnik lijepi, Mevlana Muhammed, moj pomagatelj/Otišao je u vječnost i postao jedan on stanovnika pridruženih Džennetu/Simpatizer mevlevija Fadil je molitelju izrekao tarih/Neka Istiniti na njegovom mjestu u Džennetu pomagateljem učini našega Sejjida. (Prijevod, prepjev i transkripcija s osmanskog, dr. Amina Šiljak-Jesenković.)

34 Teparić, Analiza islamskih kaligrafskih, 174 – 175.

dekoraciju. U gornjem dijelu kompozicije, prazan prostor od teksta do *pre-vaza* popunjen je sa dvije kitice cvijeća. Ovaj rad predstavlja također veoma reprezentativan kaligrafski nivo. Slova imaju posebnu delikatnost i mehkoću. Pojedina slova kao što su glave harfova *vav* i *mim* imaju nešto sitniji unutrašnji otvor, podsjećaju donekle na ispis turskog kaligrafa Sami-efendija. Sam potpis koji se nalazi i s lijeve i s desne strane u donjem dijelu rada, izveden je *idžaze hatom* (*rika 'a stilom*), a po svojoj kompoziciji odaje karakter vrsnog kaligrafa. U desnom dijelu je ispisano *Rasamahu Muḥammad Fāḍil*, a u lijevom *Būsnawī, Mawlawī*. To je jedini dosad očuvani primjer Šerifovićeve kaligrafije u *dželi sulus* stilu.³⁵

Drugi kaligrafski rad (slika 16) gotovo je identičan kompoziciji na ovalnoj kamenoj ploči (slika 10) koja se nalazila na Fadil-pašinoj medresi. Ovaj rad je najvjerovatnije nastao nešto kasnije vjerovatno po uzoru na rad u kamenu. Kompozicija je gotovo identična, sačinjava je centralni tekst u formi *mutannā* s tekstom imena *Ehli-bejta*. Jedina tekstualna razlika u odnosu na kaligrafiju u kamenu, je ta što ovaj rad ima nešto duži tekst ispod centralne kaligrafske kompozicije, izveden u dva reda. Potpis je ovaj put izveden u *sulus* stilu. Ovaj kaligrafski rad je rađen na crnom papiru bakrenozlatnom bojom slova. Dekoracija na marginama *levhe* je stilizirano biljna izvedena bakrenozlatnom bojom. Cjelokupna kompozicija je uokvirena dekorativnom biljnom bordurom pravougaonog oblika, sa zlatnom bojom. Rad datira iz 1285./1868-9. godine i predstavlja posljedni poznati rad ovog kaligrafa. Dekoracija kod ovih posljednjih dviju *levhi* je tipično barokna.³⁶

Na obje ove kaligrafije gotovo da uopće se ne može vidjeti trag pera, kako na slovima tako i na dekoraciji, šta više boja je u tolikoj mjeri jednako-mjerna da odaje karakter štampe. Čini se kako Šerifović koristi, za to doba nove medije, vjerovatno je u pitanju litografija, s obzirom da je ova tehnika bila veoma pogodna i često korištena za štampu kaligrafskih *levhi* i drugih tekstova arapskog pisma.

Rezultati analize Fadil-pašinih tariha i levhi

Dakle, na osnovu pronađenih tariha (slika 2, 5, 7 i 10) i četiri levhe (slika 13, 14, 15 i 16), može se uočiti kako se radi o kaligrafskim djelima jedne ruke. Prva uočljiva činjenica je upotreba *ta'lik* stila na većini ovih dijela, koja se odlikuju identičnim estetskim vrijednostima. Može se reći da ova kaligrafska djela *ta'lik* stila definiraju prefinjena i sofisticirana osobina ovog stila koji se očituje u isto vrijeme i elegancijom i masivnošću. Zatim tu su istanjeni

35 Teparić, Analiza islamskih kaligrafskih, 175 - 176.

36 Teparić, Analiza islamskih kaligrafskih, 175 - 176.

okomiti dijelovi slova koji se delikatno stapaju u masivne vodoravne linije ispisa pokazujući punu širinu *kata*; specifični završeci slova, jasnoća, proporcionalnost i elegancija, sve su to odlike ovog stila koje pronalazimo i na ovim djelima. Druga, zajednička karakteristika ovih djela jeste komponiranje slova s osjećam za izbalansiranost prostora (pozitivno – negativno), dostatna prostornost koja slova niti guši niti ih predimenzionira, tako da nisu zbijena i ni zgusnuta, što je najvećim dijelom slučaj kod većine tariha u Bosni. O ovim djelima gotovo da se može govoriti o jednom minimalističkom pristupu, odnosno realizaciji kaligrafije u kojoj dolazi do izražaja isključivo kaligrafski ispis, njegova ljepota i veličanstvenost. Čak i kod odabira pratećih elementa, naročito na natpisima na kamenu, reci teksta su uokvireni najčešće, najjednostavnijim obrubom, linijom, koja tek u svojim čoškovima može imati jednostavne perforacije, nalik na kartuše.

Treća karakteristika koja je očigledno svojstvena ovim djelima jeste upotreba zlatne boje, u većini slučajeva na tamnoj podlozi, kako na natpisima u kamenu, tako i na levhama. Upravo ovaj odabir, tamne boje – crne i kontrastnih zlatnih slova upotpunjuje minimalističku estetiku ovih kaligrafskih djela dajući im tako i dašak luksuznosti, koja, moglo bi se reći bez pretjerivanja, upravo odgovara kaligrafskom *ta'lik* stilu.

I kao krajnja potvrda Šerifovićevog autorstva kaligrafskih tariha iz Gazi Husrev-begove biblioteke jeste i zasad jedino poznato djelo u kamenu koje se nalazilo na Fadil-pašinoj (Carevoj medresi), a koje nosi njegov potpis. S obzirom da se može uočiti sličnost kronograma Fadil-pašine medrese i Ajni-begovog mekteba, kako po količini teksta tako i prema crtežima mjesta gdje su se nekad nalazila, može se pretpostaviti da je i ovaj posljedni mogao imati kaligrafsku kompoziciju s tekstom *Ehli-bejta* na ovalnoj ploči.

Jedini izuzetak od predstavljenih djela u formi tariha, je tarih o obnovi Careve džamije (slika 3), za koji se ipak sa sigurnošću ne može tvrditi da je to Šerifovićevo kaligrafsko djelo, budući da ne pokazuje naročitu istovjetnost kao što to dijele druga njegova djelâ, a to se očituje najprije u načinu komponiranja slova. Također, na ovom kaligrafskom djelu uočljive su kašide koje na drugim djelima nisu naročit slučaj. Dakle na ovom tarihu pokazuje se jedan drugačiji, formalan koncept i pristup komponavanju teksta, premda stilski pokazuje izvjesne podudarnosti.

Ploča s tugrom sultana Abdulmedžida (slika 4), koja se nekoć nalazila iznad ovog tariha, možda bi mogla biti kaligrafsko djelo Fadil-paše Šerifovića, no i ovo ostaje zasad samo kao pretpostavka dok se ne pronade ovo djelo ukoliko se očuvalo. Ovaj koncept kombiniranja pravougaonih tariha s ovalnim pločama kao svojevrsnim krunama, koje pronalazimo na tri objekta, može se definirati kao još jedna karakteristika Šerifovićevih tariha.

Tako kaligrafska djela izvedena u kamenu kao što je tarih povodom smrti oca (slika 2), tarih za Ajni-begov mekteb (slika 5) i tarih za Fadil-pašinu medresu (slika 7) dijele formalno i stiliski zajedničke kaligrafske osobine, bez obzira da li se radi o manjoj ili većoj količini teksta, te ih možemo ustvrditi da su nastala od iste ruke.

Zaključak

Na osnovu podataka o Fadil-paši Šerifoviću može se zaključiti da je imao krug prijatelja kaligrafa, a na prvom mjestu tu je njegov učitelj Ismail Zihni, zatim kaligraf Ševki Imamović, kaligraf Osman, sin Džaferov i vjerovatno drugi koji su djelovali u to vrijeme.

Fadil-paša Šerifović je primio kaligrafsku diplomu 1821. godine od Ismaila Zihnija, a njegovo prvo poznato djelo je iz 1827. godine, koje već pokazuje sve karakteristike usavršenog *ta'lik* stila. Dakle, Šerifović je ovaj stil već dobro usavršio do vremena kada izrađuje tarih svome ocu. Iz njegovih kaligrafskih djela kao i onih koja bi mu se mogla pripisati, može se zaključiti da je veoma vješto vladao *ta'lik* i *dželi sululus* stilovima. Premda mu je bio omiljeni *ta'lik* stil i s pravom se može reći da ga je usavršio do potpune perfekcije. Od Šerifovićevih pronađenih djela najbrojnija su ona izvedena u *ta'lik* stilu, a obzirom da je njegov učitelj kaligrafije Ismail Zihni poznat najprije kao kaligraf *nesih* stila, koji se najviše bavio prepisivanjem kodeksa, to navodi na pretpostavku da je Šerifović navjerovatnije morao imati i drugog učitelja i to vrsnog učitelja za *ta'lik* stil. S obzirom da kod nas na prijelazu između 18. i 19. stoljeća, ne može se naći tako vrstan kaligraf ovog stila koji bi mogao biti Šerifovićev učitelj, stoga postoji opravdana pretpostavka da je Šerifović ipak morao kaligrafiju usavršiti kod nekog turskog kaligrafa, a što nije neobično jer je imao žive veze s Istanbulom. U to vrijeme na umjetničkoj sceni kaligrafije *ta'lik* stila u Istanbulu je djelovao nosilac i uzor ovog stila, glasoviti Mustafa Izzet-efendi Jesari-zade (1770-1849), a potom njegovi učenici Kibrisi-zade Ismail Hakki (u. 1862), Ali Haydar-bey (1870.), Abdulfettah-efendi (u. 1896), Kadiasker Mustafa Izzeti i dr.³⁷ Zasad je teško tvrditi da li je neko od njih mogao imati utjecaja na Šerifovićevo kaligrafsko djelo.

Fadil-pašin umjetničko-kaligrafski rad karakterizira skladnost, harmoničan odnos i proporcionalnost slova, zapanjujuća preciznost izvedbe što ukazuje na vještog autora, vrsnog kaligrafa koji vlada vještinom komponovanja slova, bilo da se njegova kaligrafija realizira na kemanu, na kartonu ili pak u mediju štampe. Čak i natpisi koji su isklesani vjerovatno rukom domaćeg majstora ukazuju na vrlo zavidan nivo, majstorsku radionicu, što je rijedak

37 Hadžimešlić, *Umjetnost islamske kaligrafije*, 86-87 i 98.

slučaj kod nas. Eventualnom budućom restauracijom, veličanstvena kaligrafija ovih djela bi došla do izražaja u punom svom sjaju.

Stoga možemo reći za Fadil-pašu Šerifovića da je bio prvorazredni kaligraf – *hattat*, da je bio veoma darovit čovjek, koji je svoj kaligrafski dar doveo do potpune perfekcije, kao što je to i njegov učitelj zapisao u diplomi:

*...da piše na kraju svoje ime, Muḥammad Fāḫḫullāh; on ima pravo na to, zaslužio je po svjedočenju onih koji su vješti po svom znamenju...*³⁸

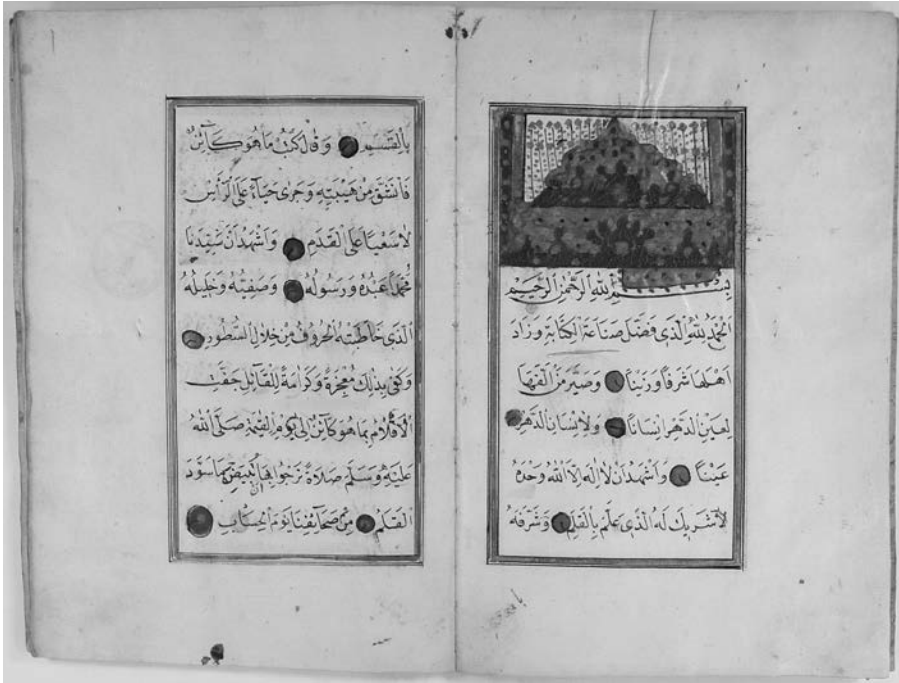
Muhamed Fadil-pasha Šerifović as calligraph – *hattat*

Abstract

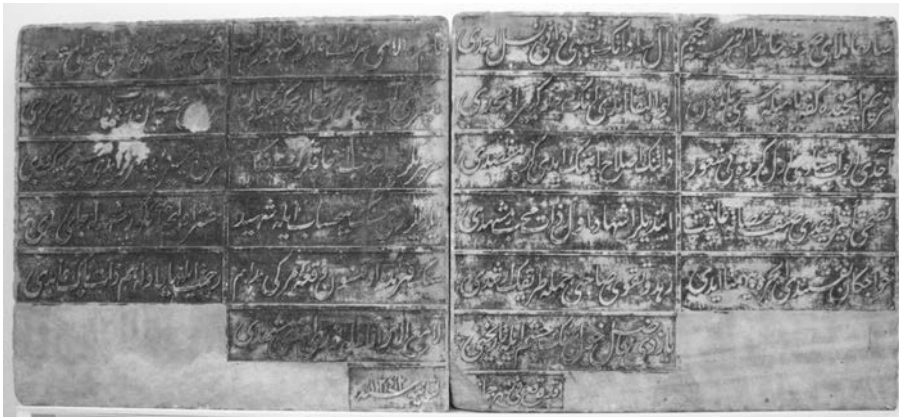
This paper presents the calligraphic work of Muhamed Fadil-pasha Šerifović. Although being recognized as politician, kadi, poet, and sheikh, his activities in calligraphy and the fact that he was an excellent calligrapher – *hattat*, are less known. It includes his diploma in calligraphy –*ijazatnamah*, and five *tarikhs* that he had composed. Three of them are kept in Gazi Husrev-bey's Library as part of its Museum exhibition. The inscriptions had probably been engraved according to Šerifović's calligraphic drawings. Their authorship shall be determined based on the analysis of his so far discovered *lawhas* that the public is not yet familiar with.

Key words: Muhamed Fadil-pasha Šerifović. *Ijazatnamah*, *tarikh*, *lawha*, *ta'lik* stil.

38 MS R-275, slobodan prijevod A. Mušinović

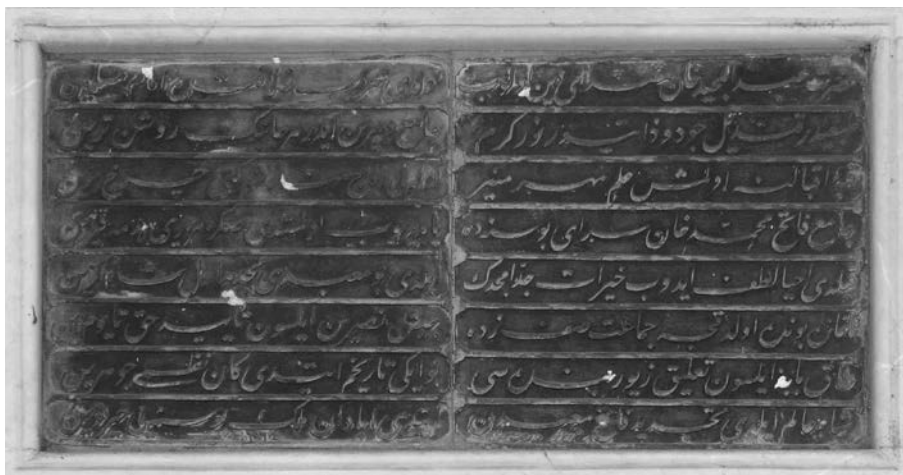

Slika 1 Kaligrafska idžazetnama Fadil-paše Šerifovića, (R-275/1), Historijski arhiv Sarajevo

Slika 2 Tarih o smrti Sejjida Mustafe Nuruddin efendije Šerifovića, Gazi Husrev-begova biblioteka (foto: Meliha Teparić); (dole) detalj

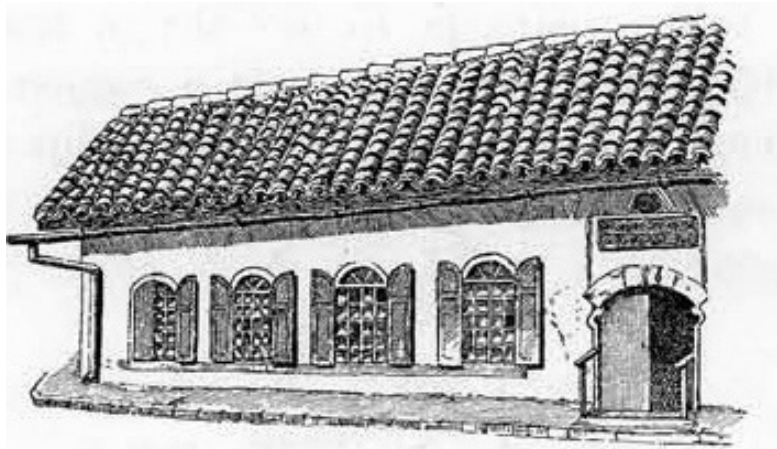

Slika 3 Tarih o obnovi careve džamije u Sarajevu, Careva džamija Sarajevo, (foto: Meliha Teparić)

Slika 4 Tarih sa Ajnibegovog mekteba, Gazi Husrev-begova biblioteka (foto: Meliha Teparić)

Slika 5 Ajnibegov mekteb, "Sejfudin Fehmija Kemura," (Javne muslimanske građevine u Sarajevu“, u: *Glasnik zemaljskog muzeja*, sv. 4, 1908., 484)

Slika 6 Kaligrafski tarih s Fadil-pašine medrese, Gazi Husrev-begova biblioteka Sarajevo (foto. Meliha Teparić)

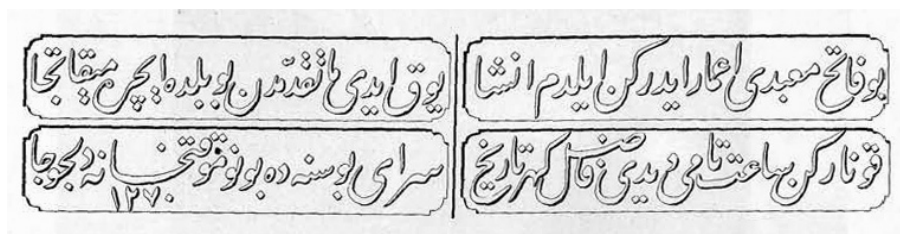

Slika 7 Fadil-pašin mekteb ” Sejfudin Fehmija Kemura,“ (Javne muslimanske građevine u Sarajevu“, u: *Glasnik zemaljskog muzeja*, sv. 4, 1908., 485)

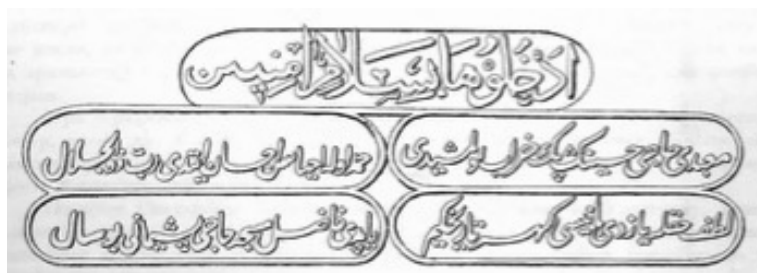

Slika 8 Kaligrafska kompozicija s Ajnibegovog mekteba, ” (Sejfudin Fehmija Kemura,“ Javne muslimanske građevine u Sarajevu“, u: *Glasnik zemaljskog muzeja*, sv. 4, 1908., 485.

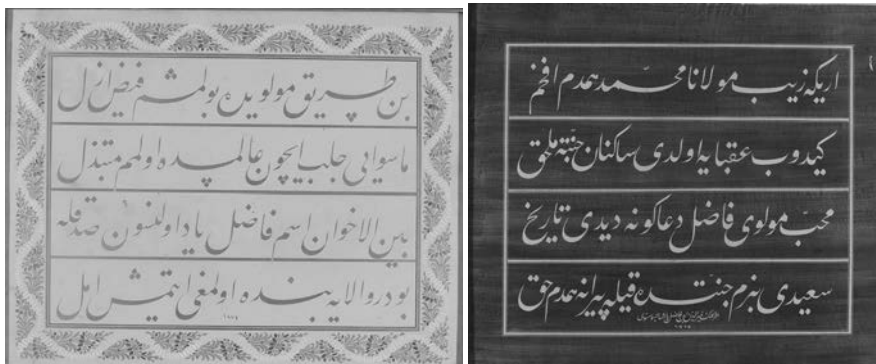
Slika 9 Kaligrafska ploča fadila-paše Šerifovića, Potok tekija, Sarajevo (foto. Meliha Teparić)

Slika 10 Tarih s satnice Careve džamije u Sarajevu, (Sejfudin Fehmija Kemura, “ Javne muslimanske gradevine u Sarajevu“, u: *Glasnik zemaljskog muzeja*, sv. 4, 1908., 480)

Slika 11 Natpis s Hadži Husejinova mesdžida u Sarajevu, (Sejfudin Fehmija Kemura, “ Javne muslimanske gradevine u Sarajevu“, u: *Glasnik zemaljskog muzeja*, sv. 2, 1910., 305)

Slika 12 Levha Fadil-paše Šerifovića iz 1857/58, (309) Mevlanin muzej u Konji

Slika 13 Levha Fadil-paše Šerifovića iz 1857/58, (294) Mevlanin muzej u Konji

Slika 14 Levha Fadil-paše Šerifovića iz 1864-5, prostorije mutevelije Gazi Husrev-begove džamije (foto: Meliha Teparić)

Slika 15 Levha Fadil-paše Šerifovića iz 1868/9. prostorije mutevelije Gazi Husrev-begove džamije (foto: Meliha Teparić)